

УДК 332

Дмитерко М.О.

аспірант кафедри теоретичної та прикладної економіки
Української академії банківської справи
Національного банку України

СВІТОВИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ КЛАСТЕРНИХ УТВОРЕНЬ

THE WORLD EXPERIENCE OF FUNCTIONING OF FINANCIAL MECHANISM OF CLUSTERS

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено аналізу світового досвіду функціонування фінансового механізму кластерних утворень на прикладі країн ЄС, США, Китаю, Індії, Російської Федерації та ін. Визначено передові кластери країн світу, а також основні програми фінансової підтримки формування та розвитку кластерних об'єднань.

Ключові слова: кластер, кластерні утворення, технополіс, бізнес-інкубатор, індустріальний округ, кластерна політика.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу мирового опыта функционирования финансового механизма кластерных образований на примере стран ЕС, США, Китая, Индии, Российской Федерации и др. Определены передовые кластеры стран мира, а также основные программы финансовой поддержки формирования и развития кластерных объединений.

Ключевые слова: кластер, кластерные образования, технополис, бизнес-инкубатор, индустриальный округ, кластерная политика.

ANNOTATION

The paper analyzes global experience of the financial mechanism of cluster formations through the example of the EU, the US, China, India, Russia and others. The author defined the leading clusters in countries of the world and analyzed the main program of financial support of formation and development of cluster's organizations.

Keywords: cluster, technology policy, business incubator, industrial district, cluster policy.

Постановка проблеми. Актуальною тенденцією на сучасному етапі розвитку економіки стала кластеризація, що спрямована на підняття конкурентоспроможності регіону чи галузі; взаємообмін досягненнями та досвідом; ефективне та оптимальне використання різних ресурсів (як технічних, економічних, так і трудових); сприяння інвестуванню в розвиток об'єднання та наукові дослідження. Процеси кластеризації поступово охоплюють весь світ, а поняття «кластер» стає дедалі популярнішим. Тому для України вивчення світового досвіду функціонування фінансового механізму формування та розвитку кластерних утворень є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування та функціонування кластерних утворень досліджено в багатьох працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Як наприклад, Л. Асаула, М. Войнаренка, Н. Дегтяренко, К. Дудкіної, М. Кітінга, Дж. Клегга, Е. Леммера, М. Портера, Г. Семенова, С. Соколенка, Дж. Сороса, Д. Стеценка, Т. Цихан та ін. У дослідженнях зазначених авторів значну

увагу приділено вивченню теоретичних та методологічних основ запровадження кластерних структур в країнах світу, а питання фінансового механізму формування та функціонування кластерів потребує подальшого вивчення.

Метою статті є систематизація заходів, які проводили в країнах світу для реалізації кластерної стратегії, а також визначення основних складових фінансового механізму формування та функціонування кластерів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «кластеру» як індустріального комплексу, що формується на основі географічної та галузевої близькості, набуває поширеного застосування серед світових економістів у 80-х рр. ХХ ст. В Європі процес кластеризації пов'язаний з рядом державних заходів, а саме: створенням у 1968 р. Генерального директорату з регіональної політики, у 1975 р. – Європейського фонду регіонального розвитку, а у 1988 р. прийняття Хартії регіоналізму, що започаткувала діяльність Ради регіональних та місцевих товариств. Паралельно в Америці почали розробляти федеральні програми з кооперації постачальницьких фірм, маркетингу та комерції, праці та освіти [3].

Найбільш відомі кластери світу функціонують в Америці, Данії, Індії, Італії, Канаді, Китаї, Німеччині, Фінляндії та інших країнах, а такі країни, як: Угорщина, Франція, Японія, Великобританія, Австрія, Швеція та ін. мають значний досвід у формуванні кластерів. Також країни Африки (Марокко, Єгипет), країни СНД (Білорусія, Азербайджан, Казахстан та ін.) розпочинають впроваджувати кластерні стратегії розвитку промисловості та економіки країни.

Досвід США у формуванні та функціонуванні кластерних утворень як сукупності підприємств, компаній, науково-дослідницьких центрів, органів державної та місцевої влади накопичувався останні декілька десятиліть. З допомогою М. Портера у штаті Арізона розробили програму стратегічного партнерства для економічного розвитку. Також процес кластеризації США очолили штати Каліфорнія, Коннектикут, Міннесота, Флорида та ін., де сотні міст та територій розробили власні кластерні стратегії.

Розвиток кластерів для США – важливий фактор підвищення конкурентоспроможності національної економіки. В Америці створюють комісії з ініціювання створення кластерів, які розподіляють долі учасників та допомагають долати різні труднощі; їх аналітичну частину виконують навчальні заклади. Перший капітал надає міська влада, потім кошти залучаються із приватних фірм. Відповідно до закону 2011 р. «Про створення в США можливостей для значного сприяння в питаннях технологій, освіти та науки», створюють регіональну програму сприяння та підтримки інноваційних кластерів та науково-дослідницьких парків. В ході реалізації цієї програми передбачені гранти, фінансування за якими спрямоване на покращення інноваційної інфраструктури регіонів. Так, об'єм щорічного фінансування протягом 2011–2013 рр. склав 100 млн дол. США.

Більша половина американських підприємств працює за моделлю, для якої характерні географічна близькість та використання наявного потенціалу (трудового, ресурсного, інноваційного тощо) цього регіону, тобто за кластерною моделлю. Частка ВВП США кластерів складає близько 61% та частка зайнятого в них трудового потенціалу країни – 57%.

Зараз у США діють близько 400 найбільших кластерів в галузях високих технологій, видобутку природних ресурсів, виробництва побутових товарів, а також в індустрії сервісу. При цьому передовим кластером вважається «Силіконова долина», на долю якої припадає близько 30% від усіх венчурних капіталовкладень США. Для такого кластерного об'єднання характерним є велика кількість високотехнологічних компаній, пов'язаних з розробкою та виробництвом програмного забезпечення, мікропроцесорів та ін., а також де зайнято 2,5 млн осіб, середня заробітна плата яких становить близько 125 тис. дол. США на рік.

У Канаді важливу роль надають розвитку технологічних кластерів, завдяки яким реалізуються стратегічні завдання політики держави, а саме: формується та розвивається конкурентоспроможне дослідницько-технологічне середовище, створюються нові компанії, підприємства, робочі міста, збільшується експорт та інвестиції тощо. Також у Канаді реалізують програму територіального розвитку, яка, наприклад, у провінції Онтаріо отримала назву «ЮСА» та об'єднала 22 програми для 6 міністерств. У рамках цієї програми розробили систему управлінських новацій, а також створили секретаріат з економічного розвитку громад, який об'єднав і систематизував усі елементи «ЮСА», вирішував поточні питання та розробляв масштабні проекти територіального розвитку.

Важливу роль у формуванні, функціонуванні та розвитку кластерних утворень в Канаді надають Науково-дослідницькій раді, яка складається більше ніж з 20 інститутів та націо-

нальних програм. Формування нового кластеру при підтримці Науково-дослідницької ради передбачає використання двох стратегій (перша передбачає формування нового регіонального науково-дослідницького центру, навколо якого формується кластер, а друга – формування кластеру, яке відбувається на основі сучасної інфраструктури), а також проектне фінансування. Так, за останні п'ять років Науково-дослідницька рада використала на формування та розвиток високотехнологічних кластерів близько 1 млрд канадських дол.

На рівні провінцій Канади кластерна стратегія отримує активну підтримку – фінансування наукових розробок, реалізації освітніх програм, залучення зовнішніх інвестицій і т.п. Але найбільш суттєву роль в реалізації кластерної стратегії відіграють органи місцевого самоврядування, які відповідають за сприяння розвитку кластерних утворень за рахунок створення освітніх програм, оновлення ключових інфраструктур тощо.

У Китаї акцентують увагу на розвиток інноваційних кластерів, під якими розуміють механізм стратегічного співробітництва підприємств, дослідницьких організацій, вищих навчальних закладів, венчурних фондів та інших структур, які б забезпечили синергетичний ефект взаємної підтримки виробництва нових інноваційних товарів. Нині Китай знаходиться на початковій стадії створення інноваційних кластерних співтовариств. На відміну від промислових кластерів, інноваційні виробляють не лише конкурентоспроможну продукцію, але й радикально нову.

Для прикладу можна розглянути діяльність кластера «Чжанцзян», що виник на базі Парку високих технологій у 1992 р. За період діяльності Парку було прийнято близько 70 нормативних актів, які стосувалися питань субсидювання, пільгового оподаткування, трудових ресурсів та іншого. За 1992–2007 рр. влада інвестувала на будівництво Парку 15 млрд дол. США. За 1999–2009 рр. промислове виробництво збільшилося в 14 разів, доходи – в 25 раз. На сучасному етапі розвитку в парку працюють 120 тис. осіб та діють 11 виробничих баз державного рівня, 108 дослідницьких організацій, 5 380 підприємств, які беруть участь у 216 НДДКР за державними замовленнями, з яких 4 – міжнародні.

Досвід у створенні кластерів Індія почала накопичувати у 80-х рр. ХХ ст. паралельно з іншими країнами світу, і вже зараз в країні функціонує більше 2 тис. кластерів, з яких 388 – промислових і 1 657 кластерів, які об'єднують ремісничі підприємства. З 2000 р. в Індії за ініціативою уряду реалізовується кластерна стратегія, що включає двадцять чотири програми, в рамках яких було виділено 1,4 млрд дол. США з метою зниження рівня безробіття та бідності, підвищення конкурентоспроможності. У 2007 р. департамент освіти та

технологій ініціював програму сприяння формуванню, функціонуванню та розвитку інноваційних кластерів. Технічне та фінансове сприяння згідно з цією програмою спрямоване на створення місцевих інноваційних кластерних утворень у формі заохочення взаємодії з глобальними науково-дослідницькими організаціями, венчурними фондами, бізнес-ангелами, банківськими чи фінансовими структурами, а також з інвесторами [5].

Світовий досвід показує, що активний розвиток кластерів – це ефективний напрямок інноваційної підприємницької діяльності. В Європі у 1997 р. формування кластерів та мереж визнано одним з найбільш актуальних напрямків розвитку європейського співробітництва і закріплено в Декларації про зміцнення економічної співпраці в Європі та Плані дій, що її деталізує [1; 6].

Вперше уніфікований підхід до міжфірмового співробітництва розробили в 1989–1990 рр. в Данії. На підготовку цього проекту лише за три роки було виділено 25 млн дол. США для того, щоб визначити перспективні мережеві структури в країні. На перших етапах було досліджено промислові комплекси за схемою «попит-пропозиція» у таких галузях: сільське господарство, текстильне виробництво, виготовлення офісного обладнання, виробництво засобів захисту навколишнього середовища. Потім проаналізували механізми передачі знань та технологій в таких секторах, як: електромедична апаратура, меблі, фармацевтика.

Так, у 1992 р. в кластерах брало участь 40% від усіх компаній країни, що забезпечували 60% експорту. До 1998 р. було проведено масштабну роботу в аспекті пошуку проблемних питань та можливих пропозицій щодо їх вирішення в межах проекту і, таким чином, було розроблено 1 522 пропозиції, 66 з яких на кінець року вже було реалізовано [4]. За розвиток науково-технічної та дослідницької діяльності в Данії відповідає Міністерство науки, технологій та розвитку, від імені якого «інноваційні інкубатори» (кластери) інвестують державні кошти в інноваційні компанії на трьох етапах:

1. Дослідницька діяльність – передбачає відкриття доступу технопаркам (кластерам) до нових розробок та технологій для подальшої їх оцінки. Розмір витрат на дані дослідження щорічно визначає Міністерство науки, технологій та розвитку.

2. Попередній аналіз наукової та комерційної доцільності реалізації даних розробок та технологій, а також їх життєздатності. Для кожного проекту максимальна сума фінансування – 9 800 дол.;

3. Допроєктне фінансування – реалізується лише якщо попередній аналіз підтверджує позитивні перспективи комерційної реалізації проекту. Максимальний розмір фінансування протягом трьох років складає 147 тис. дол. за умови паралельного фінансування проекту при-

ватними інвесторами. Протягом двох років додаткове допроєктне фінансування з державних фондів можуть отримати окремі вагомі та цікаві проєкти у розмірі 180 тис. дол. При цьому розмір державного фінансування повинен складати не більше 40% від загального об'єму фінансування.

Після закінчення трьох етапів фінансування нові фірми можуть розраховувати лише на приватні інвестиції венчурних фондів та «бізнес-ангелів». Проведена робота вивела Данію в світові лідери з питань кластеризації економіки. І сьогодні в країні функціонує 29 провідних європейських кластерів. Також реалізується Програма інтегрованої підтримки інновацій, важливою метою якої на сучасному етапі є формування інноваційних регіональних кластерів як складових кластерів національного рівня [3; 9].

Досвід Іспанії у формуванні та функціонуванні інноваційних кластерів полягає пов'язаний з науковими та технологічними парками (технопарками), кількість яких у країні з кожним роком збільшується. Кількість фірм, підприємств, наукових організацій, які розташовані у технопарках (кластерах) збільшилось на 11%. Найбільша активність технопарків спостерігається у таких галузях, як: сільське господарство, харчове виробництво та біотехнології (збільшення на 23%); виробництво автомобілів – на 20%; енергетика та охорона навколишнього середовища – на 14%. Така тенденція посприяла збільшенню рівня зайнятості на 7%, що у кількісному вимірі складає 136 тис. нових робочих місць.

За ініціативою керівників перших шести іспанських технопарків у 1988 р. була створена організація «Асоціація наукових та технологічних парків» (іспанською АРСТЕ – М.Д.), основними завданнями якої є: просування, розвиток та розповсюдження наукових і технологічних парків; розвиток співпраці між підприємствами; сприяння взаємообміну технологіями та знаннями між підприємствами та інфраструктурами, що зайняті в НДДКР.

Помітне місце в питаннях поширення кластеризації в Іспанії займає програма «РОСТЕР», яка є основою розвитку транскордонного співробітництва між Португалією та Іспанією і яка реалізується в рамках політики ЄС. Ця програма спрямована на ефективне використання наявних ресурсів в таких галузях: туризм, охорона здоров'я, освіта та культура, охорона навколишнього середовища тощо. Фінансування програми на 75% здійснюється за рахунок фондів ЄС, а також заохочується співфінансування проєктів в окремих районах Іспанією та Португалією (в цілому бюджет програми становить 354 млн євро). Наглядова Рада, Виконавчий Комітет та національні ради керують програмою «РОСТЕР», а також координують взаємозв'язок між учасниками реалізації цієї програми.

Частиною регіональної політики Литви, окрім вільних економічних, зон є розвиток

промислових парків, збільшення інвестицій у які дозволить вирішити проблеми централізації країни (різниця у рівні життя в столиці та містах західної частини країни відрізняється у сім разів). Нині в Литві функціонують дві вільні економічні зони (м. Клайпеда та м. Каунасі), дев'ять промислових парків і зон (в Алітуському, Панявежському, Шяуляйському, Таургагському, Акмянському, Кедайняйському, Радвілішському районах, а також у Маріямпольському та Пагегайському муніципалітетах), три приватних промислових парків, п'ять долин злиття науки і бізнесу.

Каунаська вільна економічна зона – це територія з пільговою системою оподаткування. Для підприємства, яке інвестує більше 1 млн євро, загальний податок на прибуток не нараховується протягом шести податкових періодів, а наступні десять податкових періодів застосовуватиметься ставка податку, знижена на 50%. Згідно з чинним литовським законодавством, дивіденди зарубіжних інвесторів, які розвивають свою діяльність в Каунаській вільній економічній зоні, не обкладаються податком на прибуток, а також вони звільнені від оподаткування нерухомості.

Клайпедська вільна економічна зона звільнена від податків, а саме: підприємство цієї зони звільняється від податку на прибуток на шість років та додатково отримує знижку 50% на десять років; підприємство не обкладається податком на нерухомість; звільняється від податків за виплату дивідендів. Відповідно до нормативів допомоги ЄС, загальний пакет знижок не може перевищувати 65% від інвестиції в довгострокове майно дрібних і середніх підприємств і 50% – для інших підприємств.

Створення кластерів стало популярним і в Фінляндії після перших спроб застосування кластерів для розробки промислової політики країни у 1991–1993 рр. Дискусії щодо кластерів засновувались на книзі М. Портера «Конкурентні переваги країн», що вперше вийшла у 1990 р., і під впливом якої в Фінляндії було ініційовано масштабне дослідження. Результати, у яких аналізували структуру, оцінювали перспективи конкурентоспроможності фінських кластерів, опублікували 1995 р.

Нині лісний, інформаційний та телекомунікаційний кластери є найважливішими для економіки Фінляндії, забезпечують основний об'єм експорту та формують значну частину ВВП країни. Целюлозно-паперові та деревообробні компанії лісного кластеру мають один з найвищих рівнів продуктивності праці в промисловості як країни, так і світу. Кластер інформаційних та телекомунікаційних технологій має власні систему освіти, інноваційну систему, мережу пов'язаних виробництв, а також володіє самостійною цінністю та формує умови для розвитку конкурентних переваг. За прогнозом, до 2015 р. темпи розвитку цього кластеру склали 8,1% за рік, коли темпи розвитку економіки

очікуються близько 3,2%. Машинобудівний та металургійний кластери забезпечили для Фінляндії 30% від світового ринку обладнання для виробництва паперу та 40% – обладнання для виробництва целюлози.

Що стосується створення кластерів інноваційної спрямованості, то на першому етапі інноваційної діяльності компанії існує безліч державних програм підтримки бізнесу, які враховують допомогу при реєстрації діяльності, надання спеціальних позик і гарантій під ризиковий капітал, залучення регіональних венчурних фондів. Також держава здійснює експертні оцінки інноваційних проектів і, при їх відповідності пріоритетним напрямкам, може фінансувати до 50%. На етапі становлення держава здатна супроводжувати інноваційний проект протягом 1–3 рр.

Для фінської державної політики сприяння розвитку інноваційних проектів (кластерів) характерним стає не тільки фінансова допомога, а й підтримка проекту крок за кроком на всіх етапах його розвитку, враховуючи розробку технологічних стратегій і програм, залучення експертів, навчання фахівців, інформаційну та правову допомогу у сфері патентування відповідно до міжнародних норм і стандартів тощо.

Отже, політика Фінляндії має на меті концентрацію локальних, регіональних та національних ресурсів для розвитку конкурентоспроможних галузей і здійснює дві основні функції: формування мереж підприємств через регіональну кооперацію та підвищення конкурентоспроможності малих і середніх підприємств за допомогою програми перепідготовки кадрів [6; 7].

В Італії отримали розвиток промислові округи (кластери), які становлять близько 30% від загального рівня зайнятості. Індустріальні кластери розташовані найбільше в центральній та північно-східній частинах країни і характеризуються високою концентрацією невеликих фірм традиційної обробної промисловості. Італія – країна, де переважають невеликі компанії, і на сьогодні з 4 млн фірм лише 2% – це великі компанії. Всього в Італії функціонує 200 індустріальних округів, що об'єднують 60 тис. підприємств, кількість працівників в яких складає 600 тис. осіб.

Сучасна італійська політика передбачає підвищення національної системи конкурентоспроможності, а не просто конкурентоспроможності окремої продукції. Також держава забезпечує знижки на експорт, гарантійне покриття, залучення інвесторів та ін. Це дозволило Італії виробляти до 90% конкурентоспроможної продукції [8]. Сьогодні для розвитку кластерної політики Італії характерним є спрямованість до її інтернаціоналізації, яка здійснюється за підтримки Інституту зовнішньої торгівлі (ICE) – державного органу, який розвиває та підтримує економічні стосунки італійських компаній за кордоном, а також допомагає національним фірмам і

кластерам створювати за кордоном райони подібні до італійських. Керівні принципи діяльності ІСЕ, які включають в план національної політики, розробляє Міністерство міжнародної торгівлі Італії.

Для Франції кластерна політика – це загальнодержавна політика, що реалізується на рівні регіонів. На початку тисячоріччя задля відновлення промислової політики Франції та підвищення конкурентоспроможності індустріальної промисловості країни були реалізовані ініціативи з формування кластерів, які мають назву «Нова промислова політика Франції». Реалізація цих ініціатив та проектів має такі характерні риси: впровадження інновацій у високотехнологічних секторах промисловості задля підвищення конкурентоспроможності економіки Франції; реалізація державних проектів розвитку промисловості має будуватись на основі партнерства як між промисловим сектором та дослідницькими інститутами, так між малими і середніми підприємствами та великими фірмами; регіони відіграють суттєву роль у державній політиці.

Кластер при цьому виступає як об'єднання компаній, підприємств, науково-дослідницьких організацій, органів державної влади різних рівнів, компаній-посередників тощо задля забезпечення співпраці, підвищення конкурентоспроможності та ефективності інновацій, забезпечення ефекту синергії від співпраці тощо.

Для французької кластерної стратегії характерними є такі цілі формування та функціонування об'єднань: підвищення конкурентоспроможності національної економіки за рахунок впровадження інновацій; стимулювання розвитку підприємств різних галузей, а також партнерства між ними, що призведе до розширення інновацій; формування та реалізація проектів у сфері НДДКР; формування привабливого для іноземних інвестицій середовища за рахунок обміну знаннями та навичками; створення нових робочих місць тощо.

За втілення кластерної стратегії у Франції відповідають міністерства економіки, фінансів і промисловості та внутрішніх справ. Також в країні фінансову та організаційну підтримку кластерам надають регіональні управління з питань промисловості, досліджень та довілля, яких у Франції 22 як і самих регіонів. Бюджет реалізації кластерної політики фінансує держава, на три роки – це приблизно 1,5 млрд євро. Вперше Франція реалізовувала таку політику з 2003 до 2011 рр. і результатами стали: у 2007 р. учасниками кластерів були п'ять тисяч компаній, з яких 20% – великі підприємства; з 2005 р. держава виділила кошти на реалізацію 554 проектів НДДКР (сукупна вартість проектів становить 3,6 млрд євро).

З середини 1990-х рр. розвиток регіональної політики відбувався і у Великобританії. Було перероблено політику промислового розвитку

регіонів країни, і важливим кроком уряду стало замовлення на виявлення та картографію всіх регіональних кластерів у країні. Також регіональна політика підтримки кластерних промислових структур в Англії реалізується на основі програми «Мережі шотландських підприємств», стратегічними цілями якої можна виділити такі: сприяння економічному розвитку, підвищення продуктивності промисловості, підвищення конкурентоспроможності регіону за рахунок впровадження інновацій та реалізації потенціалу підприємств.

У ході реалізації кластерної політики Англії було розроблено «Практичний посібник із розвитку кластерів», згідно з яким рушійними силами формування кластерів є: розвиток партнерської співпраці та формування мереж; впровадження та сприяння розвитку інновацій та НДДКР; формування ефективного ринку висококваліфікованої робочої сили.

У 1998 р. вийшла книга «Наше конкурентоспроможне майбутнє: розбудова економіки на основі знань», яка заклала основне розуміння поняття «кластер», узагальнила внесок кластеризації до формування та підвищення конкурентоспроможності регіону й країни в цілому. Також, як результат, була сформована Керівна група з кластерної політики, яка поєднала представників центральних відомств, міністрів, вищих державних посадовців, голів правління агентств регіонального розвитку, а також окремих провідних людей бізнесу чи освіти. Ця група поставила за мету провести загальнонаціональне дослідження у два етапи.

Перший етап дослідження передбачав складання карти кластерів Великобританії задля їх виявлення. Так було виявлено від восьми до вісімнадцяти кластерів у кожному регіоні країни, які відрізнялися рівнем свого розвитку (від кластерів на рівні заснування до зрілих), глибиною залежно від кількості зв'язків у межах кластера, територіальним значенням тощо. Другий етап приблизно через два роки передбачав розробку практичного посібника з реалізації кластерної політики [1; 2].

Висновки. Отже, розвиток процесів кластеризації вказує на позитивні ефекти для економіки країни. Це стосується і ситуації на ринку праці країн, оскільки формування кластеру передбачає створення нових робочих місць та ефективного ринку праці, і на стан економіки держави, оскільки кластери функціонують задля підвищення конкурентоспроможності окремих товарів, що виробляють кластери, галузей, в яких вони функціонують та національної економіки. Світова практика доводить, що кластерна політика може реалізовуватись як «згори донизу», так і навпаки, але важливим є впровадження фінансування формування та розвитку кластерів за рахунок державного або регіонального бюджету, фондів, створених для інноваційного розвитку підприємств тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Пятинкин С.Ф. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / С.Ф. Пятинкин, Т.П. Быкова. – Минск : Тесей, 2008. – 72 с.
2. Рекорд С.И. Развитие промышленно-инновационных кластеров в Европе: эволюция и современная дискуссия / С.И. Рекорд. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – 109 с.
3. Скоч А. Международный опыт формирования кластеров [Электронный ресурс] / А. Скоч // Журнальный клуб «Интелпрос», «Космополис». – № 2. – Режим доступа : <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=352> – 04.04.2007.
4. Innovation clusters in Europe: A statistical analysis and overview of current policy support [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.proinno-europe.eu/admin/uploaded_documents/innovation_clusters_in_europe.pdf.
5. List of Industrial Clusters in India [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.nif.org.in/bd/list_industrial_clusters.
6. Regional clusters in Europe Observatory of European SMEs 2002 [Electronic resource]. – № 3. – Mode of access : <http://www.clusterobservatory.eu/system/modules/com.grid-nine.opencms.modules.eco/providers/getpdf.jsp?uid=c4db-5c5c-f071-419c-b532-39d316e17e49>.
7. Star Clusters in Finland Center for Strategy and Competitiveness, CSC. Stockholm School of Economics [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.clusterobservatory.eu/common/galleries/downloads/Star_clusters_Finland.pdf.
8. Star Clusters in Italy Center for Strategy and Competitiveness, CSC. Stockholm School of Economics [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.clusterobservatory.eu/common/galleries/downloads/Star_clusters_Denmark.pdf.
9. The European Cluster Observatory [Electronic resource] : [website]. – Mode of access : <http://www.clusterobservatory.eu/index.html>.